ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ ԵՒ ՍԱԼԱՀ ԷԴ-ՏԻՆ

Գրիգոր Տղայի կենսագրութեան մէջ կան կէտեր՝ որոնք կարիք ունին ուսումնասիրուելու եւ լուսաբանուելու: Առ այդ՝ հոս փորձ մը կատարելով, դուցէ նպաստ մը բերած կ'ըլլանք այդ մեծանուն կաթողիկոսին կենսագրութեան ստուգումներուն:

Պէհա Էդ-Տին Ապու Էլ-Միհասան Եուսուֆ դատաւոր (գատի) Հալէպի, մականուանեալ Իպն Շէտտատ, կոչուած Իպն Ռաֆիի կամ Իպն Դէմիմ, ժամանակակից եւ մտերիմ էր Սուլթան Եուսուֆ Սալահ Էդ-Տինի, Խաչակիրներու մեծահամբաւ ախոյեանին, որ զաւակն էր Հայաստանի Դուին քաղաքէն Քիւրտի մը. ժամանակակից էր նաեւ Գրիգոր Տղայի եւ Լեւոն Մեծագործի, որոնց մասին շահեկան եւ սակայն քննելի տեղեկութիւններ կու տայ իր գրած Սալահ Էդ-Տինի կենսագրութեան մէջ: Պէհա Էդ-Տինի տեղեկութիւնները կը զուգադիպին Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալէն յետոյ պատահած դէպքերուն, որով մենք հոս կը սկսինք Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն պատմութեան քննութեամբ:

Միխայէլ Ասորի Պատրիարքը, որուն օրով Գրիգոր Տղայ բարձրացաւ կաթողիկոսութեան, նախ կը վկայէ թէ Ներսէս կաթողիկոս Կլայեցիի մահը տեղի ունեցաւ «ի թուին Ասորւոյ ՌՆՁԵ (1485) եւ Հայոց ՈԺԲ (612, որով եւ Քրիստոսի 1163), յԱստուածածնին ամսեանն ի յութ, յաւուր հինգշաբթւոջ»[1]: Այս թուականը խնդրական է, ինչպէս որ քիչ ետք պիտի տեսնենք եւ կարիք ունի ճշտումի:

Միխայէլի համաձայն՝ «իսկ տէր Ներսէսի (Կլայեցի կամ Շնորհալի) երկու եղբօր որդի եպիսկոպոսունք. եւ աւագ եղբօր որդին չէր մերձ մահու հօրեղբօրն, եւ կրսերն առեալ զմատանին նորա՝ քարոզեցաւ կաթողիկոս: Եւ յորժամ լուաւ զայն աւագն, եկն ի կլայն կաթողիկոսութեան, եւ ոչ թողին զնա ի բերդն, եւ նա գնաց դարձաւ առ փեսայն իւր առ պարոն Մլեհն. եւ Մլեհն էառ զնա եւ տարաւ առ Նորադինն. եւ նորին օգնութեամբն եմոյծ զնա ի Հռոմկլայն. եւ

1. ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Ժամանակագրութիւն, տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 471:

նստաւ յաթոռ հայրապետութեան հօրեղբօրն (Շնորհալիի) Գրիգոր անուն»[2]: Միխայէլ «աւագ» եղբօր որդի ըսելով՝ Գրիգոր Տղայի կ'ակնարկէ, որ Ներսէս Շնորհալիի Վասիլ եղբօր որդին էր: Իսկ «կրսեր»ը Շնորհալիի Շահան եղբօր որդի՝ Գրիգոր Ապիրատն էր: Ուրեմն, Միխայէլի համաձայն, Շնորհալիի մահէն ետք, իր կրտսեր եղբօր որդին՝ Գրիգոր Ապիրատ տէր կ'ըլլայ կաթողիկոսարանին եւ կաթողիկոսութեան ի Հռոմկլայ: Գրիգոր Տղայ կու գայ Հռոմկլայ՝ ինքը կաթողիկոսութեան տէր ըլլալու համար, սակայն Գրիգոր Ապիրատ թոյլ չի տար որ ան կաթողիկոսարան-բերդը մտնէ: Այն ատեն Գրիգոր Տղայ կը դիմէ իր քրոջ ամուսնին՝ Մլեհ իշխանին, անոր օժանդակութեամբ տէր ըլլալու համար կաթողիկոսութեան եւ Հռոմկլային: Հռոմկլայ այն ատեն կ'իյնար Հալէպի տէր Նուրէդ-Տին իսկ Զանգիի իշխանութեան ներքեւ, եւ այդ իսկ պատճառով՝ հարկ կը տեսնուէր զայն հրաւիրելու որ միջամտէր Հայոց կաթողիկոսական վէճին:

Միխայէլի այս վկայութեան արձագանգ կ'ըլլայ նաեւ Դաւիթ Բաղիշեցի, ժէ. դարուն գրած իր ժամանակագրութեան մէջ, եղաբաղիշեցի, ժէ. դարուն գրած իր ժամանակագրութեան մէջ, ծին պէս օգտուելով Միխայէլէն, միայն թուականի տարբերութեամբ՝ որպէս ըսելով. «Եւ յետ վաղճանի սորա նստաւ հայրապետ Գրիգոր, եղբօր որդի սորա, ամս ի (20), թվին ՌԻԱ (1172)»[3]: Դաւիթ Բաղիշեցի, սակայն, սխալաշատ ժամանակագիր մըն է: Բոլորովին այլ թուական մը կու տայ Պաղտասար դպիր՝ ըսելով. «Տղայ Գրիգորն նստի հայրապետ Հայոց 619 (1170) Հայոց թուին»[4]: Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրքին համաձայն՝ «ի թուին ՌԻԲ (622, այսինքն Քրիստոսի 1173), սուրբ լուսաւորիչ հայրապետն տէր Ներսէս փոխի մահուամբ», ԺԳ (13)ն օգոստոսի»[5]: Անտարակոյս այս է ճիշտ թուականը, 1173, միայն օգոստոսի ԺԳ.ը պէտք է սրբագրել օգոստոս ԺԳ.ի, քանի որ ընդունուած օրը Շնորհալիի մահուան «հինգշաբթի» էր, եւ օգոստոսի 16ը կ'իյնայ հինգշաբթի[6]:

Սմբատ Սպարապետ խօսելով Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն մասին՝ կ'ըսէ որ Ներսէս Շնորհալի «գրէր ի կտակն իւր եւ պատուէր տայր նստուցանել յաթոռ նորա զորդի եղբօրն իւրոյ երիցագունի Վասիլի, զարքեպիսկոպոսն տէր Գրիգոր, մականուն Տղայ: Որ եւ առաքեալ իսկ՝ ըստ իւրում հրամանի, եւ ժողով բազում եպիսկոպոսաց

2. ԱՆԴ, էջ 472:
3. Մանր Ժամանակագրութիւններ, Բ. հատոր, Երեւան, 1956, էջ 342:
4. ԱՆԴ, Ա. հատոր, Երեւան, 1951, էջ 343:
5. ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Տարեգիրք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1956, էջ 190:
6. ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, ԱՆԴ, էջ 471: Տե՛ս նաեւ Երեւանի թիւ 5599 ժամանակագրութիւնը, ինչպէս նաեւ Մանր Ժամանակագրութիւններ, Ա. հատոր, էջ 76:

© National Library of Armenia

եղին զնա կաթողիկոս Հայոց»[7]։ Սմբատ ոչինչ կ'ըսէ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան տիրանալու փորձին՝ թոյլ չտալով Գրիգոր Տղայի մուտքը Հռոմկլայի կաթողիկոսարան-բերդը։ Սմբատ ժամանակակից չէ դէպքերուն, եւ սակայն կրնար իմացած ըլլալ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան տիրանալու փորձերուն մասին։ Սմբատ մեծ գովեստով կը խօսի Գրիգոր Տղայի մասին, բաւական երկար, մինչ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսանալուն մասին հազիւ քանի մը խօսք կ'ընէ հարեւանցի։ Սմբատ է միայն որ Գրիգոր Տղան Ներսէս Շնորհալիի «կտակ»ով անոր յաջորդ կաթողիկոս կը ներկայացնէ, մինչ Միխայէլ Ասորի, ժամանակակից եւ քաջատեղեակ, նման կտակի մը մասին յիշատակութիւն չ'ըներ։ Եթէ իրապէս, Սմբատի ըսածին պէս, «կտակ» մը կար՝ կաթողիկոսութիւնը Գրիգոր Տղայի պատուիրող, զարմանալի է որ Ապիրատ կաթողիկոսութեան տիրանար, հակառակ իր հօրեղբօր՝ Ներսէս Շնորհալիի «կտակ»ին։ Սմբատ ոչ մէկ յիշատակութիւն ունի Տղայի ըրած դիմումին մասին իր փեսային՝ Մլեհի, եւ անոր միջոցով՝ Նուր էդ-Տին Զանգիի, Հալէպի տիրոջ, որուն իշխանութեան մէջ էր Հռոմկլայ, եւ Նուր էդ-Տինի միջամտութեամբ՝ Հռոմկլայի եւ կաթողիկոսութեան տիրանալուն։ Եթէ կար «կտակ» մը, տարակուսելի է որ Գրիգոր Ապիրատ յանդգնէր կաթողիկոսութիւնը իւրացնելու՝ հակառակ կտակին։ Յետոյ՝ առանձին չէր կրնար կաթողիկոսութեան տիրանալ. պէտք էր որ արբանեակներ ունենար։ Կը խորհիմ որ «կտակ» գոյութիւն չունէր, ու Ներսէսի մահէն ետք՝ Գրիգորիս Ապիրատ «քարոզեցաւ Կաթողիկոս», քանի որ Գրիգոր Տղայ Հռոմկլայ չէր։ Զենք դիտեր թէ Գրիգոր Տղայ ո՛ւր կը գտնուէր Ներսէս Շնորհալիի մահուան ատեն, սակայն որոշ է որ մեռնող կաթողիկոսին մօտ չէր։

ԺԳ. դարէն նկատուող Ստեփանոս եպիսկոպոս մը, իր ժամանակագրութեան մէջ տեղեկութիւններ կու տայ Գրիգոր Տղայի մասին։ Որոշ է որ Ստեփանոս Միխայէլէն չէ օգտուած, քանի որ իր տուած տեղեկութիւնները խառնակ են, մինչ Միխայէլ՝ պարզ ու մեկին, ժամանակագրական որոշ կարգով կը ներկայացնէ դէպքերը եւ դէմքերը։ Ստեփանոս կը գրէ. «Արդ՝ յետ մահուան Գրիգորիսի Հայոց Կաթողիկոսի, յաջորդէ յաթոռն Գրիգորիս Տղայն ամ մի։ Եւ յաղագս զրաբանութեան ինչ ըմբռնեալ եղեւ ի մեծ իշխանէն Կիլիկիոյ՝ Լեւոնէ, եւ արգելեալ յամուրն Կոպիտառայ։ Ի գիշերի կամեցաւ ելանել եւ կախեալ ընդ բարձր պարիսպն, անկաւ եւ մեռաւ։ Եւ ապա յաջորդէ ի տեղին միւս Գրիգորիս, Ապիրատն կոչեցեալ, եղբաւր որդի մեծ հայրապետացն՝ Գրիգորի եւ Ներսէսի, որ եւ ի մահուան նորին, նախ սա քարոզեցաւ կաթողիկոս, եւ զկնի եկն էրէց եղբաւր

7. Մանր ժամանակագրութիւններ, Ա. հատոր, էջ 35։

որդին վայելչազեղն Գրիգորիս. եւ ի ձեռն Մլեհայ իշխանին, հրամանաւ եւ ուժով Նորադին ամիրային եհան զնա եւ նստաւ ինքն»[8]։

Ստեփանոս եպիսկոպոս ժամանակագրական կարգը վերիվայր ըրած է՝ իր այս վկայութեան մէջ։ Գրիգորիս՝ որուն յաջորդ կը յիշէ Տղայն, Գրիգորիս Քարավէժն է, զոր Ստեփանոս չփոթութեամբ «Տղայն» կը կոչէ, մինչ Քարավէժն էր որ Տղային յաջորդեց։ Քարավէժն էր՝ զոր Լեւոն (Մեծագործ) բանտարկեց, եւ պարիսպէն իջնալով մեռաւ։ Գրիգորիս Քարավէժին յաջորդեց, կ'ըսէ Ստեփանոս, Գրիգորիս Ապիրատ «որ եւ ի մահուան նորին (Ներսէս Շնորհալիի), նախ սա քարոզեցաւ կաթողիկոս եւ զկնի եկն էրէց եղբաւր որդին (Ներսէս Շնորհալիի) վայելչազեղն Գրիգորիս. եւ ի ձեռն Մլեհայ իշխանին, հրամանաւ եւ ուժով Նորադին եհան զնա եւ նստաւ ինքն (Տղայն)»։ Ստեփանոսի վկայութեան այս մասը ճիշտ է ժամանակագրութեամբ։

Այսպէս, ուրեմն, Միխայէլէ զատ, որ ժամանակակից էր, ունինք նաեւ Ստեփանոս եպիսկոպոսի (ԺԳ. դար) վկայութիւնը՝ թէ Գրիգոր Տղայ Մլեհի եւ Նուր էդ-Տինի օժանդակութեամբ տիրացաւ Հռոմկլայի եւ կաթողիկոսութեան, անկէ հանելով Գրիգորիս Ապիրատը՝ որ Ներսէս Շնորհալիի մահէն ետք «քարոզեցաւ կաթողիկոս»։

Վարդան վարդապետ ալ ասիկա կը հաստատէ ըսելով. «Ի վեց-հարիւր քսան եւ մի թուին կատարեաց պատրիարգն Ներսէս զվարս իւր...։ Եւ առնու զքօղն Գրիգոր եղբօրորդի իւր ձեռնտուութեամբ Նորադնին»[9]։ Վարդան ոչ միայն կտակի խօսք չ'ըներ, այլ որոշ կերպով կ'ըսէ որ Տղայ կաթողիկոսական «քօղն» կը ստանայ «ձեռնտուութեամբ Նորադնին», այսինքն՝ Նուր էդ-Տին իր ոյժը կը գործածէ Գրիգոր Տղան կաթողիկոս ընելու, անշուշտ Գրիգոր Ապիրատի եւ իր կողմնակիցներուն դէմ, երբ Ապիրատ արդէն տէր էր Հռոմկլայի եւ «քարոզեցաւ Կաթողիկոս»։ Հետաքրքրական է որ Վարդան Մլեհը չի յիշեր հոս այս գործին կապակցութեամբ։

Ապիրատի եւ Տղայի մարտնչումը՝ Հռոմկլայի կաթողիկոսութեան տիրանալու համար կ'երեւի թէ սուր հանգամանք չստացաւ եւ խաղաղութեամբ կարգադրուեցաւ։ Ապիրատ անտարակոյս նկատի առնելով Նուր էդ-Տինի միջամտութիւնը եւ Տղան կաթողիկոս տեսնելու ցանկութիւնը՝ խոհեմութեամբ տեղի տուաւ եւ հեռացաւ Հռոմկլայէն, Տղային ի փոխարէն ստանալով Լամբրոնի, Տարսոնի եւ Կեսարիոյ շրջաններուն եպիսկոպոսական տէրութիւնը[10]։

8. Անդ։
9. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴ. Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1862, էջ 129։
10. ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Անդ, էջ 472։ Տե՛ս նաեւ Մանր ժամանակագրութիւններ, Ա. հատ., էջ 35։

© National Library of Armenia

Վերջապէս Միխայէլ Ասորի կ'աւելցնէ մանրամասնութիւն մը, որ տարակոյս չի թողուր Տղայի կաթողիկոսութեան տիրանալուն՝ Մլեհի եւ Նուր էդ–Տինի միջամտութեամբ։ Ան կ'ըսէ. «Եւ ես ուրախ եղէ եւ խնդացի (Տղայի կաթողիկոսանալուն համար), զի այր գովելի եւ գիտնական էր. բայց ըստ կանոնաց սակաւ մի մեղադրեցի, թէ յորժամ անուանեալ էր Հայրապետ մի (Ապիրատը), պարտ էր մընալ ի նոյնն»[11]։ Միխայէլ կ'աւելցնէ. «Այլ եւ աղաչեցի վասն անուանեալ Կաթողիկոսին (Ապիրատի համար) որ յառաջ քան զնա (Տղայի) ազգականին իւրոյ, զի պատուով կալցէ զնա ի տեղւոջ ուրեք, զի բազմութեան ազգիդ (Հայոց) պարտ է երից եւ չորից հայրապետաց։ Եւ զայն եւս խոստացաւ եւ կատարեաց (Տղայ)՝ առաքելով զնա ի Լամբրոնն»[12]։

* * *

Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալէն ետք՝ 1174ին մեռաւ Նուր էդ–Տին։ Գուցէ անոր մահէն քաջալերուած՝ հայ իշխաններ, 1175ին, «միաբանեալ սպանին զնա (Մլեհը) ի քաղաքն Սիս»[13], եւ Պապեռոնէն կանչեցին Ստեփանէի որդին Ռուբէնը՝ Մլեհի տեղ իշխելու համար Կիլիկիոյ վրայ։

Դժբախտաբար, յայտնի չէ ժամանակուան քաղաքական իրադարձութեանց իսկութիւնը։ Ռուբէն իշխանութեան բարձրանալով՝ ըստ երեւոյթի կը պատժէ Մլեհը սպաննողները։ Սակայն, «միաբանեալ» հայ իշխաններու տեղ՝ երկու հոգի միայն ջրամոյն կը սպաննէ. ատոնք էին Զահան անուն անձ մը եւ Ապլղարիպ անուն ներքինի մը։ Դժուար թէ այս երկուքը պատժել բաւէին՝ Մլեհը սպաննելու դաւադրութեան մը համար։ Ռուբէն, հաւանաբար, այս երկուքին մահապատիժով՝ ջանաց Մլեհի կողմնակիցներն ալ իրեն շահիլ։ Ո՛չ ալ խնայեց Մլեհի հաւաքած գանձերուն, այլ զանոնք առատօրէն բաժնեց՝ իր իշխանութիւնը ընդունելի ընելու եւ ամրացնելու. յաջողեցաւ իր իշխանութիւնը ընդարձակել՝ գրաւելով Մսիս, Տարսոն եւ Ատանա։ Սմբատ կը վկայէ որ «Ռուբէն սկսաւ նեղել զԼամբրոնն պատերազմաւ եւ սղարիւ զամս Գ (3), եւ յոյժ տառապեցոյց զնոսա վասն հին մախանացն զոր նախկի ունէին ընդ միմեանս, այլ ոչ կարաց առնուլ»[14]։

Պատմութիւնը բան մը չ'ըսեր՝ մեր մատենագրութեան ճամբով՝ Գրիգոր Տղայի եւ Ռուբէնի յարաբերութեանց մասին։ Սակայն, գիտենք որ Ներսէս Լամբրոնացի, 1175ին, Գրիգոր Տղայի կողմէ արք-

11· Անդ։
12· Անդ։
13· ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Անդ, էջ 191–192։
14· Անդ, էջ 193։

եպիսկոպոսութեան կը բարձրանար, հազիւ 22 տարեկան։ Գրիգոր Տղայ եւ Ներսէս Լամբրոնացի գործակից եւ գաղափարակից էին դաւանական խնդիրներու մէջ։ Անոնց ցանկութիւնը եւ ճիգերը Յոյն եկեղեցւոյ մերձեցման եւ միութեան՝ արձագանգ գտած չ'երեւիր Սսոյ մէջ, եւ ո՛չ ալ գտած քաջալերութիւն։ Ժողովը կը կատարուի Հռոմկլայի մէջ, որ Կիլիկիոյ այն ատենուան սահմաններուն մէջ չէր, եւ Ռուբէնի իշխանութենէն դուրս կը գտնուէր։

Արդ, եթէ որոշ կերպով թշնամութիւն գոյութիւն չունէր Ռուբէնի իշխանութեան եւ Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան միջեւ, միւս կողմէ՝ սերտ գործակցութիւն մը ալ չենք գտներ։ Անտարակոյս, Ռուբինեանց հակառակութիւնը Լամբրոնեանց դէմ՝ պէտք է նկատենք իբր լուրջ պատճառ անգործակցութեան Ռուբէնի եւ Գրիգոր Տղայի միջեւ, որուն մասին պատմութեան մէջ մանրամասնութիւն կը պակսի։ Սամուէլ Անեցի կը գրէ. «Ի ՈԼԳ (1184) թվին՝ Բրինձն Անտաքու Պէմունտն... ի սադրելոյ իշխողի Լամբրոնին նենգիւ որսաց զՌուբէնն՝ զորդին Ստեփանէի՝ զտէրն Կիլիկիոյ»[15]։ Կիլիկիան պաշտպանեց Ռուբէնի եղբայրը՝ Լեւոն (Մեծագործ)։ Ռուբէն ազատեցաւ գերութենէ եւ 1187 թուին մեռաւ, եւ իր տեղ իշխանութեան գլուխը անցաւ Լեւոն։

Դարձեալ կը պակսին Լեւոնի իշխանութեան գահակալութեան մասին մանրամասնութիւններ։ Լուր չունինք Լեւոնի եւ Գրիգոր Տղայի յարաբերութեանց մասին։ Գիտենք որ «Զայսու ժամանակաւ որդի յարաբերութեանց մասին։ Գիտենք որ «Զայսու ժամանակաւ որդիք Զորտուանելի Սասնցոյ, որդիք քուեր տէր Գրիգոր (Տղայ) կաթողիկոսին Հայոց՝ առ Լեւոն կային, արք բարեսեսիլք, որոյ երիցագունին Հեթմոյ եւ Լեւոն զաւագ դուստր եղբօրն իւրոյ Ռուբինի՝ զանուանեալն Ալիծ, եւ եւ նոցա զքաղաքն Մսիս, եւ Շահնշահին (որդի Զորտուանելի) զՍելեւկիա»[16]։ Գուցէ տարուինք խորհելու որ Գրիգոր Տղայի քրոջ որդիներուն Լեւոնի կողմէ ընդունուիլը՝ ապացոյց մը է լաւ յարաբերութեան իրենց միջեւ։

Գիտենք թէ մինչեւ Ռուբէնի մահը՝ ասոր եւ եղբօրը Լեւոնի յարաբերութիւնը Անտիոքի լատին իշխանին հետ բարեկամական չէին, վերջինիս նենգամտութեան պատճառով։ Լեւոն կ'երեւի ապահովուելու համար Անտիոքի իշխանին նենգամտութենէն՝ «Իառ եւ կին յԱնտիոքայ, զդուստր եղբօր տիկնոջ՝ Բրնձին, զոր ետ տիկինն յօժարութեամբ եւ Լեւոն ուրախութեամբ էառ վասն երկիւղի Բրնձին. յորմէ կասկածէին հանապազ, որպէսզի տիկինն վասն ազգականու-

15· ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 140։
16· ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Անդ, էջ 201։

© National Library of Armenia

թեան կնոջն Լեւոնի պահեսցէ զնա ի չարէ Բրնձին, որպէս եւ եղեւն իսկ»[17]:

Ինչպէս որ ապացոյց չունինք թէ Ռուբէն յոյս ունէր եւ ջանք թափեց Բիւզանդիոնի հետ որեւէ դաշնակցութիւն ունենալու՝ հետզհետէ զօրացող մահմեդական իշխանութեանց դէմ, նոյնպէս ալ որեւէ ապացոյց չունինք խորհելու որ իր Երուսաղէմ երթալը եւ քաղաքի լատին իշխանին աղջկան Իզապէլի հետ ամուսնանալը լատինամերձութեան նշան էր: Ռուբէնի, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդին եւ եղբօրը Լեւոնի նպատակը պարզապէս Խաչակիր այդ իշխանաւորներէն եւ անոնց դաւաճանութիւններէն պաշտպանուիլն էր, այդ ամուսնութեանց միջոցաւ կողմնակիցներ շահելով, որոնք Լեւոնի համար յետոյ մեծապէս օգտակար եղան:

Շատ նշանակալից է որ Լեւոն չմասնակցեցաւ Խաչակիրներուն եւ Երուսաղէմի թագաւորին՝ Երուսաղէմը Սալահ էդ-Տինի դէմ պաշտպանելու համար: Ասոր համար է որ Սալահ էդ-Տին Երուսաղէմի գրաւումէն ետք՝ երբ քաղաքին լատին բնակչութիւնը արտաքսեց, հրաման ըրաւ որ Հայերը, Յոյները, Ասորիները եւ Յակոբիկները իրաւունք ունենան մնալու: Անտարակոյս եթէ որեւէ դաշնակցութիւն կամ լատինամերձութիւն կար Լեւոնի եւ Խաչակիրներուն միջեւ, Լեւոն ստիպուած պիտի ըլլար օգնել անոնց՝ Սալահ էդ-Տինի դէմ:

Երուսաղէմի անկումէն ետք՝ յանկարծ յայտնուեցաւ երրորդ Խաչակրութիւնը, Գերմանիոյ կայսեր Փրեսերիկ Պարպարոսսա (Շիկամօրուս)ի առաջնորդութեամբ: Կայսրը հարկ եղած պատրաստութիւններէ յետոյ՝ ճամբայ ելաւ 1189ի Ապրիլ ամսոյն վերջը, Դանուբը անցնելով եւ Պրէսբուրգի մէջ իր առաջին պատերազմական ժողովը կազմելով: Անտարակոյս, Հայերը կ'իմանային եղած պատրաստութիւնները՝ շատ հաւատարմօրէն՝ հայ վաճառականներէն: Կայսրը՝ որ Խաչակրութեան իր ճանապարհը հարթելու համար արդէն դիմած եւ գոհացուցիչ համաձայնութեանց եկած էր Հունգարիոյ թագաւորին, Բիւզանդիոյ կայսեր եւ Ղըլըճ Ասլան Իկոնիոյ Սուլթանին հետ, վստահաբար դիմած ըլլալու էր նաեւ Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին եւ Լեւոն իշխանին: Արդարեւ, Հ. Միքայէլ Զամչեան մեզի կու տայ պատմէնը նամակին (Լամբրոնացիէ թարգմանեալ) գրուած Կղեմէս Գ. Պապէն առ Գրիգոր Տղայ Կթղ., ուր, ի մէջ այլոց կ'ըսուի. «... Ո՛հ, ահա դառն են աւուրքս մեր, յորս սուրբ երկիրն Երուսաղեմի կորեաւ, եւ հաւատացեալքն սպանան, սրբութիւնք կոխան եղեն... Արդ՝ որպէս եղ Աստուած զքեզ տնտես, եւ հաւատաց ի քեզ զայդ ժողովուրդ, եւ զքեզ եդ ճշմարիտ լոյս՝ զի տացես լոյս այդմ

17. Անդ:

աշխարհացդ, վերակացու լեր այդմ դառն եւ անձուկ պատահմանդ եւ օգնական. եւ օր ըստ օրէ զառ ի քեզ հաւատացեալ ժողովուրդդ քաջալերեա՛ եւ զօրացո՛. զի տեսեալ զքեզ յայս փոյթ ամենայն ժողովուրդք Հայաստանեայց՝ որք ընդ քեւ են, փութացեալ պատրաստեսցին դալ յօգնականութիւն սուրբ տեղեացն, որք զինուք, որք ընչիւք, որք անձամբք ի սուրբ երկրին դիմեսցեն յազատութիւն... զի անձամբ քո եւ ժողովրդեամբ՝ որք յաշխարհդ աբեւելից ի քէն հովուին, ի սուրբ տեղեացն ազատութիւն յօժարեսցիս գնալ. եւ որպէս կատարի կամք քո՝ եւ Աստուծով այս խորհուրդս յաջողի, փութացիր գրով քո մեզ յայտնել»: Թուղթս թուագրուած է 1189 մայիս 29: Զամչեան կ'աւելցնէ՝ թէ «Զսոյն գրեաց Պապն սովին բանիւք եւ առ Լեւոն մեծ իշխանն Հայոց, կոչելով զնա մեր սիրեալ որդի՝ մեծապատիւ իշխան»[18]:

Ի՞նչ եղաւ պաշտօնական պատասխանը Գրիգոր Տղայի եւ Լեւոնի՝ չենք գիտեր: Սակայն, տարակոյս չկայ որ թէ՛ կաթողիկոսը եւ թէ՛ Լեւոն պատասխանած պէտք է ըլլան Պապին հրաւէրին; կը խորհիմ որ զգուշաւոր պատասխան տուած պէտք է ըլլան: Կաթողիկոսը եւ կաթողիկոսարանը (Հռոմկլայ) կը գտնուէին՝ մահմեդականՄիշխանութեան տակ, ինչպէս նաեւ Հայութեան ստուարագոյն զանգուածը. բնական է որ Գրիգոր Տղայ յախուռն կերպով որեւէ համաձայնութիւն եւ օժանդակութիւն չխոստանար Խաչակիրներու այս երրորդ արշաւանքին: Լեւոն, որ հին Խաչակիրներէն՝ սաղրանքէ զատ որեւէ օժանդակութիւն չէր ստացած, եւ զգուշացած էր Երուսաղէմի դրաւման մէջ որեւէ մասնակցութիւն ունենալէ, նոյնպէս զգոյշ պէտք էր ըլլայ անվարան երրորդ Խաչակրութեան մասնակցելէ: Յետոյ չշուկներ կային որ Շիկամօրուս Երուսաղէմի տէր ըլլալէ աւելի՝ Կ. Պոլսոյ տիրանալու նպատակ ունէր: Շատ հաւանական է որ Լեւոն սպասեց տեսնելու թէ այս Խաչակրութիւնը ո՞րքան լուրջ էր եւ ի՞նչ ուղղութեան պիտի հետեւէր:

1190ին Շիկամօրուս Իկոնիոյ (Գոնիա) վրայ կը յաձալանար: Ղըլըճ Ասլանի որդիները պատրաստուեցան ընդդիմանալու Շիկամօրուսին, եւ այդ տարուան Մայիս 11ին, առաջին ընդհանրումէ մը ետք, Մայիս 14ին Խաչակիրները պարտութեան եւ փախուստի մատնեցին Թուրքերը:

Հ. Ալիշան Ներսէս Լամբրոնացիի եւ Սամուէլ Սկեւռացիի յիշատակարաններէն առնելով՝ կը պատմէ թէ «ի լսել Լեւոնի զհամբաւ մերձենալոյ փրկութիւնարեր բանակին (Շիկամօրուսի)՝ փութացոյց ... զՆերսէս Լամբրոնեցի, առաքել առ Կաթողիկոսն ի Հռոմկլայ,

18. Հ. ՄԻՔԱԷԼ ԶԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատոր, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1786, էջ 155-156:

© National Library of Armenia

որպէսզի ընկալեալ եւ ի նմանէ գիր եւ հրահանգս, եւ զնա ինքն հրաւիրեալ, երթիցէ ապա առ կայսր»[19]: Սակայն երբ «յաւուրս Պենտեկոստէից, որ է յելս կոյս ամսեան Մայիսի (1190), մերձ եղեւ ի սահմանս Մարաշայ, յարձակեցան ի վերայ նոցա (Լամբրոնացիի եւ իր ընկերակիցներուն) Քուրդք եւ Թուրքմանք»: Ըստ Օրմանեանի՝ «յաւուրս Պենտեկոստէից» այն տարին (1190) կը հանդիպէր Մայիս 13ին[20]: Մայիս 13, քանի մը օր վերջն ալ, «յելս կոյս ամսեան Մայիսի» չէ: Իսկ վերը տեսանք որ հազիւ Մայիս 14ին Շիկամօրուս Իկոնիոյ մօտեցաւ:

Դարձեալ Հ. Ալիշան կ'ըսէ թէ Լեւոն «լուեալ զմերձենալ կայսերն՝ կրկին փութացոյց զներսէս (Լամբրոնացին) թղթովքն, թերեւս եւ պատարագօք, ընդառաջել նմա. եւ Սրբոյն առեալ ընդ իւր միւսանգամ զգիտնական վարդապետն Գէորգ (Սկեւռայ) էջ ի Տարսոն, նաւարկել ի Սելեւկիա եւ հանդիպել ինքնակալին: Բայց յառաջ քան զնա առաքեալ էր Լեւոնի այլ դեսպանս ընդ ցամաք, եւ զատ յայլոց՝ զերկոսին եղբարսն Կումարտիասս՝ զԿոստանդ եւ զՊաղտին, զորդիս Հեռեայ սեբաստոսի, որոց եւ սահմանք իշխանութեան եւ բերդորայք՝ էին ի գետահովտի անդ Կալիւկանդոսի. ուրանօր գային եւ այլ բերդատեարք, յորոց որոշակի յիշի՝ թէպէտ եւ ոչ յանուանէ՝ տէրն Սիւիլայ. որք եւ մի ըստ միոջէ պատարագաւ եւ պարենիւ ելանէին ընդառաջ կայսեր, եւ զինակրօք ի ծառայութիւն նմա. այնպէս զի մինչչեւ մխեալ նորա (Շիկամօրուսի) ի բուն սահմանս Սիսուանայ, յոր եւ չեղեւ ժամանս, հինգ հազար Հայք խառնեցան ի բանակ նորին»[21]:

Ուրեմն, ըստ Հ. Ալիշանի, Լեւոն՝ Ներսէս Լամբրոնացին ղրկեց Սելեւկիա, Տարսոնէն անչուշտ, երբ Կայսրը հոն հասաւ եւ Լեւոնի իշխանութեան սահմաններուն վրայ էր: Հ. Ալիշան կ'աւելցնէ որ ատկէ առաջ ալ ուրիշ դեսպաններ ղրկած էր կայսեր, թէեւ չի տար ճիշտ թուական: Կը խորհիմ որ Կոստանդ եւ Պաղտին կայսեր ղրկուեցան գոնէ Իկոնիոյ գրաւումէն վերջ: Սիւիլայ տէրն ալ պարենով եւ օժանդակ զօրքով, անտարակոյս, կայսեր զնաց՝ երբ ան Լեւոնի իշխանութեան սահմաններուն մօտեցած էր: Իսկ այն հինգ հազար Հայերը՝ որոնք կայսեր բանակին խառնուած էին, անտարակոյս կամաւորներ էին, եւ ոչ թէ Լեւոնի ոյժերէն, քանի որ դեռ համաձայնութիւն մը չէր գոյացած Լեւոնի եւ կայսեր միջեւ:

Վարդան կը վկայէ որ կայսրը «երիցս անգամ դեսպան յղեաց առ Լեւոն, եւ ոչ հասաւ առ նա»[22]: Կը միտիմ ըսելու թէ Լեւոն էր որ

19. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1885, էջ 447:
20. ՄԱՂԱԳԻԱ ԱՐԳՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Ա. հատոր, Կ. Պոլիս, 1912, սիւնակ 1488:
21. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Անդ:
22. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Անդ, էջ 136:

կայսեր ղրկած դեսպաններէն կը խուսափէր, պատասխան չտալու համար անոր հրաւէրին՝ Երրորդ Խաչակրութեան մասնակցելու: Կայսրը այդ դեսպանները ղրկած ըլլալու է երբ Իկոնիան գրաւեց: Կը պատմուի որ Ղըլըճ Ասլանի երէց որդին, որ Շիկամօրուսի դէմ կը պատերազմէր, համաձայնութիւն մը առաջարկեց Շիկամօրուսին «թէ ինք պատրաստ է թոյլ տալու իրեն (կայսեր) ազատ ճանապարհ, իրեն հայթայթելով ամէն տեսակ պարէն առատօրէն, պայմանաւ որ ինք երեւոյթները փրկելու համար՝ 30·000 դրաւուն վճարէ (Մէլիքին), եւ ստիպէ Հայերը Սուլթանին յանձնելու այն վայրերը՝ որոնց անունք կը տիրէին Կիլիկիոյ մէջ»[23]: Կայսրը խստօրէն կը մերժէ առաջարկուած պայմանները եւ կը գրաւէ Իկոնիան, Սուլթանին ոյժերը պարտութեան մատնելէ ետք: Նոյն հեղինակը կ'աւելցնէ որ կայսրը Մայիս 30ին Լարանդա հասաւ, ուր քիչ մը հանգստանալէ ետք՝ Տաւրոսի լեռները անցնելու ձեռնարկեց «մեծ դժուարութեամբ. այս նեղացուցիչ անցքի ընթացքին՝ ան ընդունեցաւ մեծ ուրախութեամբ Լեւոն իշխանն Հայաստանի, եղբայրը Լեռնցի Ռուբէնին, որ երկրին աւագանիին հետ եկած էին՝ իրենց յարգանքները յայտնելու իրեն եւ ծառայելու, առաջարկելով բոլոր իրենց ունեցածը դնել իրեն ծառայութեան եւ ցանկութեան: Անկէ (կայսրէն) բաժնուելէ եւ իրենցմէ վեց անձ եւս անոր ընկերանալու թողնելէ ետք, ան վերջապէս կըրցաւ այդ դժուար անցքը կատարել Յունիս 10ին»[24]: Խաչակիրներու պատմիչը կը սխալի Լեւոնի մասին իր այս վկայութեամբ. Լեւոն երբեք առիթ չունեցաւ Շիկամօրուսին հանդիպելու:

Վարդան կը վկայէ թէ երբ կայսրը Իկոնիայէն մեկնեցաւ՝ «եհաս գիր ի պատրիարգէն Գրիգորոյ (Տղայն), եթէ նկաւ մեք մինչեւ ի Սիս քաղաք, եւ մնամք քեզ ասա: Եւ թագաւորն ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարդալ, եւ ի խնդութենէն լացին. եւ գրեաց պատասխանի (առ Գրիգոր Կաթողիկոս Տղայ) եթէ՝ Ասա ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, եւ ապա գնամ յերկիրն իմ. եւ ահա ունիմ թագ եւ զգեստ, զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զով ընտրես: Եւ ասէր ի լսելիս ամենեցուն, եթէ Մինչ տեսանեմ զՊարոնն իմ, եւ զտուրբ Պետրոս՝ զպատրիարգն Գրիգոր, ոչ ասեմ զոր ինչ կայ ի սրտի իմում»[25]:

Զամչեան օգտուելով Վարդանի այս վկայութենէն, բացատրութիւններ եւ յաւելումներ կ'ընէ ըսելով. «Արձակեաց (Լեւոն) դունդ

23. The History of the Crusades, Monsieur Maimbourg, London, 1685, pg. 172:
24. Անդ:
25. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Անդ, էջ 136:

© National Library of Armenia

մի հեծելոց· որոց գնացեալ բերին յապահովի զԳրիգոր (Տղայ) Կաթողիկոս: Եւ ապա եկեալ միաբան մինչեւ ի Մսիս քաղաք, ըստ գրելոյ Վարդանայ, առաքեցին անտի դեսպանս առ կայսրն հանդերձ թղթով· ուր ասէին, թէ եկաք մեք մինչեւ ի Մսիս (կամ ըստ այլ օրինակի ի Սիս), եւ մնամք ինքնակալիդ՝ ընդունիլ զքեզ եւ զքոյս սիրով· եւ յաւել Լեւոն առաքել ի բանակն լատինացւոց զբազում պէտս կարեւորս ուտելեաց եւ ըմպելեաց· զի այնչափ նուազեալ էր պաշար նոցա՝ մինչեւ բազմաց ուտել զերիվարս իւրեանց»[26]: Վարդանի քով, սակայն, ո՛չ մէկ խօսք կայ Լեւոնի հեծեալ ղրկելուն մասին, որպէսզի Հռոմկլայէն Գրիգոր Տղան ապահով Սիս բերուի: Ըսինք որ Հռոմկլան Լեւոնի իշխանութեան սահմաններէն դուրս՝ մահմետական գերիշխանութեան տակ կը գտնուէր· դժուար է որ Լեւոնի հեծեալները կարենային մահմետական սահմանները մտնել մինչեւ Հռոմկլայ եւ Գրիգոր Տղան առաջնորդել Սիս: Զամչեան Վարդանի Սիսը կ'ուղէ փոխել Մսիսի, մինչ Ս· Ղազարի 1862ի հրատարակութիւնը Մսիսով օրինակ չի յիշեր: Զամչեան կ'աւելցնէ նաեւ իր կողմէն թէ Լեւոն Խաչակիրներու բանակին ղրկեց ուտելիք եւ ըմպելիք, որովհետեւ անոնք իրենց ձիերը ուտելու չափ անօթի մնացած էին: Արդարեւ, Խաչակիրներու բանակը, Վարդանի համաձայն, «ութեւտասն օր անսուաղ կացին ի բերոյ հողոյ· եւ մինչ ի Կոնն կերան վաթսուն հազար ձի»[27]: Սակայն Իկոնիան դրաւելէ ետք՝ կայսեր բանակը կրցաւ ձեռք բերել ուտելիք եւ ըմպելիք: Իսկ անոնց Իկոնիա հասնելէն առաջ՝ Լեւոն անկարելի էր որ պարէն հայթայթէր: Մինչեւ որ կայսրը Իկոնիայէն մեկնելով Տաւրոսեան լեռնաշղթան անցնէր՝ Լեւոնի կողմէ պաշար հայթայթելու խոշոր կարաւաններ պատրաստելը շատ տարակուսելի է, ու ֆիզիքական կերպով անկարելի:

Թէ ինչո՞ւ Սիս կամ Մսիս կանգ առնելով՝ պիտի սպասէին կայսեր զալստեան Լեւոն եւ Կաթողիկոսը, չէ բացատրուած: Կը դժուարանամ հաւատալու, քանի որ կարելի էր Լեւոնին եւ Գրիգոր Տղային՝ կայսրը դիմաւորելու համար՝ մինչեւ Սելեւկիա երթալ, ուր ան ուղղուած էր: Բոլորովին տարակուսելի է որ Գրիգոր Տղայ Լեւոնի քով գացած ըլլայ՝ կայսրը դիմաւորելու համար:

Շարունակելով Զամչեանի ճոխացած պատմութիւնը, ուր բազմավաստակ Հայրը կը հետեւի դարձեալ Վարդանին, կը կարդանք· «Իբրեւ էառ կայսրն զթուղթ Լեւոնի եւ Կաթողիկոսին, եւ ընթերցաւ առաջի աւագաց իւրոց, ելաց ի խնդութենէն, եւ մխիթարեցաւ ընդ բարերարութիւն Հայոց· վասն զի՝ որպէս ասացաք, նեղեալ էին յոյժ

26· Հ· Մ· ԶԱՄՉԵԱՆ, Անդ, էջ 157:
27· ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ·, Անդ, էջ 136:

լատինք ոչ միայն յերեսաց մեծի սովուն, այլեւ առաւելապէս վըտանդեալ ի նենդութենէ յունաց եւ յարշաւանաց այլազգեաց· զորոց երկար են բանք առ լատին մատենագիրս»: Արդարեւ, կարելի է որ կայսրը ուրախ եղաւ որ Լեւոն կ'ենթարկուէր իրեն, եւ օգնելու համար էր··· սակայն ուրախութենէն լա՞ղ··· քիչ մը անմարսելի է հարկաւ կայսեր համար: Շարունակելով կը կարդանք· «Գրեաց ապա կայսրն թուղթ առ Կաթողիկոս, եւ ասէ· եդեալ է իմ ի մտի ամս հինգ զտեղի առնուլ ի սահմանս ձեր, եւ ձերով հաճութեամբ կամիմ ընտրել տեղի բնակութեան, եւ անդաստան եւս բանալ եւ վարել զերկիր, մինչեւ հաստատութեամբ իշխեցից Պաղեստինոյ»: Ըստ երեւոյթի՝ Շիկամօրուս նպատակ ունեցած կ'երեւի հինգ տարի բնակիլ եւ պատրաստուիլ Պաղեստինը եւ անշուշտ Երուսաղէմը դրաւելու: Ծերունեղարդ կայսրը «հինգ ամս», այսինքն՝ հինգ տարի չէր կրնար յուսալ որ ապրի, որով աւելի հաւանական էր իր պատրաստութեան համար յուսալ «հինգ ԱՄԻՍՍ» եւ Նոյեմբերին յարձակիլ Պաղեստին եւ Երուսաղէմի վրայ, երբ Սուրբ Երկրին մէջ կռուելու պայմանները նպաստաւոր էին բանակին համար: Որոշ չէ թէ ի՞նչ երկիր է «ի սահմանս ձեր»: Կաթողիկոսի՞ն՝ թէ Լեւոնի, թէեւ կայսեր թուղթը Կաթողիկոսին գրուած ըլլալով՝ կարելի է կասկածիլ որ խօսքը Հռոմկլայի եւ շրջակայքին մասին է· նոյն ատեն Լեւոնի երկիրն ալ իր ծովեզերքով, շատ նպաստաւոր էր բանակը վերստին սարքաւորելու, նոր ոյժեր եւ պարէն բերելու համար:

Զամչեան կը վերջացնէ ըսելով· «Եւ յաւել կայսրն յղել առ Հայս յետկար նամակի՝ ոսկեկնքով, յորում խոստանայր կաթուղիկոսին, զի ըստ ընտրութեան նորա՝ կարգեսցէ մեծաշուք հանդիսիւ զԼեւոն թագաւոր ի վերայ Հայոց· որպէս գրեն Լամբրոնացին եւ Վարդան»[28]: Զամչեանի այս վերջնամաս բացատրութիւնը զարմանալի է, քանի որ կայսրը՝ ըստ Վարդանի՝ Կաթողիկոսին կը գրէ «զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զՈՎ ԸՆՏՐԵՍ»: Հոս Լեւոնի մասին խօսք չկայ: Արդեօք կայսրը որոշ գոհացում չստանալով Լեւոնէն, եւ գիտնալով որ Կաթողիկոսը եւ Լեւոն իրարմէ անջատ ու տարբեր նկատումներով կը գործէին, խորհեցաւ եւ փորձեց աւելի Կաթողիկո՞սը շահիլ՝ յոյս դնելով Գրիգոր Տղայի նորաստեղծ լատինամերձութեան: Հաւանաբար, Լեւոնի վարանոտ վիճակը տեղի տուած էր Շիկամօրուսի եւ իր որդւոյն ալ սպառնալիքներուն: Լեւոն կ'երեւի թէ իր ամրոցներէն մէկուն մէջ պահուըտած մնաց, գոնէ մինչեւ Շիկամօրուսի Սելեւկիա գալը, երբ վերջապէս ստիպուեցաւ Ներսէս Լամբրոնացին իր հետ «ծառային» կամ «ստրուկին» հետ ուղարկել Սելեւկիա: Երբ Լեւոնի պատգամաւորները իմացան Շիկամօրուսի մեռնիլը (գետա-

28· Հ· Մ· ԶԱՄՉԵԱՆ, Անդ, էջ 157:

© National Library of Armenia

մոյն կամ լողալէ հիւանդացած), առանց դանդաղելու՝ ետ վերադարձան[29]:

* * *

Այժմ ատենն է որ ներկայացնենք Պէհա էդ-Տինի յիշած նամակը՝ զոր Գրիգոր Տղայ գրած էր Սալահ էդ-Տինի: Այս նամակն է որ Հ. Ալիշան եւ ուրիշներ «կարկտան» եւ կեղծ կը համարին, առանց ըսելու թէ ինչո՞ւ համար այդ նամակը կեղծ է: Կը խորհիմ որ նամակը «կեղծ» ըլլալու որեւէ պատճառ չունի, եւ ինչպէս որ ներկայացուած է՝ ո՛չ Կաթողիկոսին եւ ո՛չ ալ Հայոց համար նուաստացուցիչ ոչինչ ունի: Գրիգոր Տղայ պարզապէս դէպքերուն մասին կը խօսի Սալահ էդ-Տինի, որ Հռոմկլայի շրջանին տէրն էր, թէեւ Հռոմկլայի բերդ-կաթողիկոսարանը Կաթողիկոսին սեփականութիւնն ըլլար:

Երբ 1938ին Փարիզ հրատարակուող ՎԷՄ ամսագրին մէջ (խմբագրեալ Սիմոն Վրացեանէ) հրատարակեցի՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ նամակիս թարգմանութիւնը եւ ուրիշ մանրամասնութիւններ «Սալատին, Գրիգոր Տղայ եւ Լեւոն Ա.» խորագրով յօդուածի մը մէջ, չծանրացայ եւ չխորացայ նամակին պարունակութեան եւ Գրիգոր Տղայի ընթացքին մասին, եւ անցողակի կ'ըսէի թէ նամակը «Հայոց Կաթուղիկոսը կը ներկայացնէ իբր ստորադաս լրտես մը Սալատինի: Այս տպաւորութիւնը, որ մեր արդի հասկացողութեամբ ընդվզեցուցիչ կ'երեւի, ունի սակայն մեղմացուցիչ, նոյնիսկ արդարացուցիչ պատճառներ»[30]: Ասոր պէտք էր աւելցնէի որ նամակը իրապէս լրտեսական հանգամանք չունի, քանի որ լոկ կատարուած եւ յայտնի եղելութիւններու արձագանգ կ'ըլլայ, առանց որեւէ գաղտնիք տալու:

29· Օրմանեան մեծ փութկոտութեամբ Լեւոնին կը վերագրէ խոշոր յոյսեր եւ ակնկալութիւններ՝ Խաչակիրներու այս արշաւանքին առթիւ: Լեւոն, որուն կեանքն ու գործունէութիւնը Մեծ թագաւոր մը ըլլալու բոլոր գրաւականները ունէր, լաւ կը ճանչնար Խաչակիրները, որոնք նախորդ արշաւանքներէն եկած էին: Օրմանեան իր Ազգապատումին (թիւ 1023, ս. 1488-1490) մէջ, զարմանալիօրէն նախ Լեւոնին կը վերագրէ անապատոյց խանդավառ ակնկալութիւն երրորդ Խաչակրութենէն, իսկ գլուխին վերջը կը ջրէ իր ըսածները՝ խորհելով կերպով մը որ անտարակոյս Լեւոն ալ պէտք էր որ վարանումներ ունեցած ըլլար, եւ անշուշտ շատ ու շատ աւելի: Լեւոն շնորհիւ աշխարհասփիւռ ուշիմ հայ վաճառականներուն՝ շատ աւելի լաւ գաղափար ունէր աշխարհի իրերուն եւ կացութեան մասին, քան թէ իր երկրամասին մէջ ոեւէ ուրիշ անձ: Եթէ երրորդ Խաչակրութիւնը յաջողէր իր զանգուածով Կիլիկիա մտնել, շատ տարակուսելի է որ անոնցմէ ակնկալուած իշխանութեան յափշտակութեան մը ձեռնարկին Հայերը կարենային յաջողութեամբ դիմադրել: Լեւոն, հաւանաբար, խոշոր շռնչ մը քաշեց հանգստութեան՝ երբ իմացաւ երրորդ Խաչակրութեան ճանապարհին խոչընդոտներուն մասին, եւ վերջապէս իր իշխանութեան սահմաններուն վրայ կայսեր մեռնիլը, ու այդ Խաչակրութեան հորդաններուն ցրուումով՝ վտանգին վիժիլը:

30· «ՎԷՄ», Զ. տարի, Թ. 2, Յունուար-Մայիս 1938, Իթ. (Փարիզ), էջ 91:

Արդ՝ տանք նամակը ամբողջութեամբ, որ կը գտնուի արաբ կենսագրին գործին ՀԱ. գլուխին մէջ, «Հայոց Կաթուղիկոսէն ստացուած նամակի մը պարունակութիւնը» խորագրով:

«Նոյն ատեն Սուլթանը ստացած էր նամակ մը Կաթողիկոսէն, այսինքն Հայոց գլխաւորէն, որ տէրն էր Գալաղ էր-Ռումի (Հռոմկլայ)՝ Եփրատի գետեզերքին բերդ մը: Հետեւեալը թարգմանութիւնն է նամակին. «Ամենայարգալից լաւագոյն ցանկութիւններով Կաթուղիկոսը կը ղրկէ հետեւեալ մանրամասնութիւնները իբր ծանօթութիւն մեր տիրոջ եւ իշխանին, քաջակորով Սուլթանին, որ միացուցած է հաւատացեալները, որ վեր կը բռնէ արդարութեան եւ ողորմասիրութեան դրօշը, որ աշխարհի բարգաւաճումն (Սալահ) եւ հաւատքն (էտ-Տին) է, Սուլթան իսլամաց եւ մուսլիմանաց (ուղղափառից). տար Աստուած երկար բարգաւաճում իրեն, մեծացնէ իր փառքը, պահպանէ իր կեանքը, ընդմիշտ հաստատէ զինքը բարեբախտութեան մէջ եւ հասցնէ զինքը իր բոլոր ցանկութեանց սահմանին: Ես կը գրեմ իմ մասին, Գերմաններու թագաւորին եւ այն բաներուն մասին, որ իր երեւնալէն ի վեր կատարած է: Երբ ան իր պետութիւնը թողուց, բռնաղատեց Հունգարիայէն անցնիլ եւ ստիպեց անոնց թագաւորը ճանչնալ իր գերագահութիւնը: Անկէ բռնութեամբ խլեց յարմար տեսածին չափ մարդ եւ դրամ, յետոյ մտաւ Յոյներու գլխաւորին երկիրը, առաւ եւ կողոպտեց անոր քաղաքներէն մէկ քանին, եւ բնակիչները վտարելէ ետք, հոն հաստատեց ինքզինքը: Ան ստիպեց Յունաց թագաւորը (Իսահակ Անգելոս) դալ եւ իրեն հնազանդիլ. թագաւորին որդին եւ եղբայրները պատանդ առաւ, ինչպէս նաեւ իշխանին ամենամտերիմ բարեկամներէն քառասուն հոգի: Ան անկէ առաւ նաեւ յիսուն կենդանեաց ոսկի եւ նոյնքան ալ արծաթ, ինչպէս նաեւ մետաքսեղէն՝ մեծագին արժէքով: Ան դրաւեց անոր բոլոր նաւերը՝ իր բանակը փոխադրելու համար ծովեզերքէն (Հելլեսպոնտոսի), իրեն հետ բերելով պատանդները եւ պահելով զանոնք մինչեւ որ Ղըլըճ Ասլանի երկիրը մտաւ: Ան շարունակեց իր յառաջխաղացումը, եւ երեք օր Առաջ Թիւրքմէնները իրեն հետ պահեցին բարեկամական յարաբերութիւն՝ իրեն հայթայթելով ոչխար, հորթ. ձի եւ ուրիշ կարիքներ: Յետոյ անոնք առիթ գտան կայսեր վրայ յարձակելու, եւ զօրքերը ամէն կողմէն եկան եւ միացուցին իրենց ուժերը. այն ատեն անոնք ինկան թագաւորին (կայսեր) վրայ եւ երեք օր անոր յառաջխաղացման ընդդիմացան: Երբ ան Իկոնիոյ (Գոնիա) մօտեցաւ, Ղըլըճ Ասլանի որդի Քոթպ էտ-Տին հաւաքեց իր ոյժերը եւ անոր դէմ յառաջացաւ: Մեծ պատերազմ մը տեղի ունեցաւ, որուն մէջ թագաւորը՝ իշխանը (Քոթպ էտ-Տին) գերի բռնեց եւ բոլորովին փախստեան մատնեց Իկոնիոյ բանակը: Յետոյ յառաջացաւ, մինչեւ որ քաղաքը տեսաւ: Միւսլիմանները մեծ թիւով դուրս եկան

© National Library of Armenia

իրեն դիմադրելու համար, սակայն ան զանոնք ետ մղեց եւ բռնի քաղաք մտաւ, ուր մեծ թիւով Միւսլիմաններ եւ Պարսիկներ ջարդեց՝ հոն մնալով հինգ օր: Ղըլըճ Ասլան խաղաղութիւն խնդրեց, որ թագաւորը շնորհեց, իրմէ ստանալով քսան պատանդներ՝ երկրին ազնուականներէն: Երբ վերստին ճամբայ ելաւ, ան հետեւեցաւ Ղըլըճ Ասլանի խորհուրդին և Թարսուս էր-Միսիսա (Մասիս, հին Մոպսուեստիա)ի ճամբան բռնել տուաւ. սակայն, այդ երկիրը մտնելէ առաջ՝ պատգամաւոր մը ղրկեց Լեւոն Բ.ի, իրմէ առաջ նամակով մը յայտարարելով իր ո՛վ ըլլալը եւ ի՛նչ ընել ուզելը, եւ նոյն ատեն հաշուետուութիւն մը տուաւ իր ճամբուն վրայ դէպի հոն պատահած բաներուն մասին՝ ծանուցանելով, որ վճռած է իրենց երկիրներուն մէջէն անցնիլ, եթէ ոչ իբր բարեկամ, ապա իբր թշնամի: Ասիկա առիթ տուաւ որ Հեթումը, մէմլուք (հպատակ, ծառայ), անցքը թոյլատրող հրահանգներով, որ թագաւորէն պահանջուած էր, անոր ղրկուի: Այս պաշտօնեան՝ ընկերացած քանի մը բարձրաստիճան անձերու հետ՝ կը կրէր թագաւորին նամակին պատասխանը: Ըստ իրենց տրուած հրահանգներուն, անոնք պիտի ջանային համոզել թագաւորը, որ ետ դառնայ՝ Ղըլըճ Ասլանի երկիրը:

Երբ անոնք մեծ թագաւորէն ընդունուեցան եւ անոր ներկայութեան բերուեցան, պատասխանը անոր ձեռքը յանձնեցին, նոյն ատեն իրեն ծանուցանելով՝ որ իրենց դեսպանութեան գլխաւոր նպատակը զինքը համոզելն է որ վերադառնան: Հոն թագաւորը ի մի հաւաքեց բոլոր իր զօրքերը եւ դիրք բռնեց դետեզերքին: Ուտելէ եւ պառկելէ ետք, ան ցանկացաւ զով ջուրի մէջ լոգանք առնել, ինչ որ ըրաւ: Սակայն, Աստուծոյ կարգադրութեամբ, երբ ջուրէն դուրս ելաւ, լուրջ հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ, որուն պատճառն էր իր լոգանքին պաղութիւնը, եւ, քանի մը օրուան տկարութենէ ետք, մեռաւ: Իպն Լեւոն ճամբայ ելած էր թագաւորին այցելելու, երբ ան հանդիպեցաւ իր պատգամաւորներուն, որոնք դէպքին (թագաւորին մահուան) պատահելէն անմիջապէս ետք՝ ուղղակի թողուցած էին (դերման) բանակատեղը: Երբ իմացաւ թէ ինչ պատահած է, ինքզինքը նետեց իր բերդերէն մէկուն մէջ եւ պարիսպներուն մէջ առանձնացաւ: Թագաւորին որդին իր հօր կողմէն իրեն ժառանգ անուանուած էր, որով ան նախ պատրաստուեցաւ այս երկիրները արշաւել, եւ, հակառակ կարգ մը դժուարութեանց՝ որոնք իր դէմ ելան, կրցաւ ինքզինքը հաստատել: Երբ ան իմացաւ Իպն Լեւոնի դեսպաններուն փախուստը, անոնց ետեւէն ղրկեց եւ ետ բերաւ: Այն ատեն անոնց այսպէս ըսաւ. «Իմ հայրս ծեր մարդ մը էր, եւ ոչ մէկ բան կրնար զինքը ստիպել այս երկիրը գալ, բացի Երուսաղէմ ուխտագնացութիւն կատարելը: Հիմա ես եմ տէրը, որ այնքան տառապած եմ այս ճանապարհորդութեան ատեն: Որով, եթէ Իպն Լեւոն ինծի չհնազանդի, ես իր երկիրները պիտի արշաւեմ»: Ասոր վրայ Իպն Լեւոն տեսաւ թէ ստիպուած պիտի ըլլայ տեղի տալ եւ թագաւորին այցելել անձամբ, որովհետեւ ան կը գտնուէր ահագին բանակի մը գլուխը եւ վերջերս անոնց տողանցք ընել տուած էր եւ տեսած էր թէ կային 42·000 հեծեալ, զինուած ամէն տեսակ զէնքերով եւ անհաշիւ թիւով հետեւակ զինուորներ: Տարբեր-տարբեր ազգերէ բաղկացած ամբոխ մըն էր եւ երեւոյթով օտարոտի· անոնք իրենց պարտականութեանց կատարման մէջ խիստ էին, եւ խստագոյն կարգապահութեան տակ կը պահուէին: Ոեւէ մէկը որ ինքզինքը անպատուած էր, ոչխարի նման կը մորթուէր: Իրենց գլխաւորներէն մին ծառայի մը հանդէպ գէշ վարուած էր՝ զայն անողորմաբար ծեծելով· քահանաներու ժողով մը գումարուեցաւ զայն դատելու համար: Ոճիր մըն էր մահուամբ պատժելի, եւ ան համաձայնութեամբ դատապարտուեցաւ իր դատաւորներէն: Մարդոց մեծ խումբ մը դիմեց թագաւորին՝ անոր համար միջամտելու, սակայն իշխանը անդրդուելի էր, եւ գլխաւորը վճարեց մահուան տուրքը: Այս մարդիկը ինքզինքին կը ղրկէին ամէն հաճոյքէ: Եթէ անոնցմէ մին որեւէ հաճոյք վայելէ, իր ընկերները կը խուսափին իրմէ եւ զինքը կը պախարակեն: Այս ցաւերը կը կրեն Սուրբ Քաղաքին վիճակին համար: Ես հաւաստի կերպով տեղեկացած եմ որ իրենցմէ ոմանք երդուած էին երկար ժամանակի համար հագուստ չկրել իրենց վրայ, եւ հագուած էին միայն իրենց զրահները (շղթայաշապիկ)· ասիկա սակայն արգիլուեցաւ իրենց առաջնորդներէն: Համբերութիւնը որով անոնք կը տանին տառապանք, նեղութիւն եւ յոգնութիւն՝ կը հացնեն զարմանալի չափի: Քու խղճարհ ծառադ քեզի կը ղրկէ դէպքերու վիճակին այս համարատուութիւնը: Երբ որեւէ նորութիւն պատահի, Աստուծոյ կամօք, ան (Կաթուղիկոսը) քեզի պիտի ղրկէ տեղեկութիւն այդ մասին: Ասիկա Կաթուղիկոսին նամակն է: Այս բառը կը նշանակէ գլխաւոր: Այս նամակին գրողին անունն էր Պար Գիրգոր Պին Պազիլ (Վասիլ)»:

* * *

Այժմ քննենք նամակին պարունակութիւնը: Սակայն, նախ ըսենք՝ որ Պէյհա էդ-Տին կրնայ մանր փոփոխութիւններ մտցուցած ըլլալ իր տուած պատճէնին մէջ, որոնք չեմ կարծեր որ նշանակութիւն մը ունենան, բացի Սալահ էդ-Տինի տրուած գովասանքներէն: Նամակը գրուած է Հռոմկլայէն: Կաթողիկոսը կը ճանչցուի իբր «Հայոց գլխաւոր»: Սալահ էդ-Տին կը կոչուի Կաթողիկոսէն «մեր տէր եւ իշխան»: Դժուար է ըսել որ կայսրը Հունգարիայէն անցաւ բռնութեամբ եւայլն: Խաչակիրներու պատմութիւնը կ՝ըսէ որ Մայէնսի արքեպիսկոպոսը համաձայնութիւն ստացաւ Հունգարիոյ Պէյլա թագաւորէն՝

© National Library of Armenia

կայսեր տալ ինչ որ կը ցանկացուէր, նաեւ պարէն, յարմար փոխարժէքով: Նոյնիսկ Պէլա Թագաւորին աղջիկը կնութեան տրուեցաւ Շիկամօրուսի որդւոյն: Անշուշտ դժուար է ըսել թէ ի՛նչ պիտի ըլլար արդիւնքը՝ եթէ հունդար Թագաւորը ընդդիմանար կամ չհամաձայնէր կայսեր: Հաւանաբար, բազմաթիւ հունդարներ կամաւոր կերպով մասնակցեցան այս երրորդ Խաչակրութեան: Ճիշտ է որ Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ՝ Ցոյներուն դժկամակութեան եւ ընդդիմութեան հանդիպեցաւ, որոնք՝ հակառակ նախապէս տրուած համաձայնութեան, ամէն տեսակ դժուարութիւն տուին Խաչակիր բանակին: Ցոյները նոյնիսկ կայսեր ղրկած դեսպանները բանտարկեցին եւ զօրք ղրկեցին կայսեր դէմ: Կայսրը արդարեւ պատանդառաւ Ցոյներէն, ըստ պատմիչներուն, 24 հոգի արքունի աւագներէն եւ 800 նուազ երեւելի անձեր: Գրիգոր Տղայ կը տարբերի մանրամասնութեանց մէջ, սակայն, կը յիշէ պատանդ տրուիլը եւ տուգանք ստանալը: Ճիշտ է նաեւ յունական նաւերով նեղուցը անցնիլը: Ճիշտ է որ սկիզբը Թիւրքմէնները պարէն հայթայթեցին Խաչակիրներուն: Ճիշտ է նաեւ կայսեր պատերազմիլը Իկոնիոյ Սելճուքներուն դէմ եւ քաղաքին գրաւումը, իր մանրամասնութիւններով: Ճիշտ է որ Ղըլըճ Ասլան իր աւագանիէն քսան հոգի պատանդ տուաւ կայսեր: Հաւանական է որ Ղըլըճ Ասլան, կայսրը իր երկրէն օր առաջ հեռացնելու նպատակով, դէպի Կիլիկիա ճամբայ ցոյց տուաւ: Գիտենք որ կայսրը երեք դեսպանութիւն ղրկեց Լեւոնին, որոնցմէ մին գտաւ զայն, եւ Լեւոն վախցաւ կայսեր սպառնալիքէն, «որ վճռած էր իր երկիրներուն մէջէն անցնիլ, եթէ ոչ իբր բարեկամ, ապա իբր թշնամի»: Ասիկա պատճառ եղաւ որ Լեւոն իր հպատակներէն Հեթում անուն մէկը կայսեր ղրկէ, անոր Տաւրոսը անցած ատեն:

Ո՞վ էր Գրիգոր Տղայի յիշած այս Հեթումը, որ արաբ պատմիչին ծանօթ չ'երեւիր: Այդ շրջանին միակ Հեթում մը ծանօթ է, որ կըրնար դեսպանական նման պատասխանատու գործ կատարել: Ըստ իս՝ ան Ներսէս Լամբրոնացիի եղբայր Հեթում սեբաստոսն էր, Լամբրոնի տէր: Եղած էր Կ. Պոլիս, յունագէտ եւ լատինագէտ: Լեւոնի դահակալութեան եւ Թագադրութեան ներկայ էր, 1199ին: 1210ին ալ Լեւոնի կողմէ դեսպանութեամբ ղրկուած էր Իննովկենտիոս Գ. Պապին, եւ Օթոն Դ. կայսեր: Ան էր որ կայսեր Տաւրոսի անցքին միջոցին՝ եկաւ անոր յայտնելու թէ Լեւոն համաձայն էր որ կայսրը դէպի Երուսաղէմ եւ դէպի Պաղեստին իր ճամբուն՝ անցնի Կիլիկիայէն: Գրիգոր Տղայ կ'աւելցնէ որ Հեթում պիտի ջանար կայսրը համոզել «որ ետ դառնայ Ղըլըճ Ասլանի երկիրը», հաւանաբար՝ ուրիշ ճանապարհով իր նպատակը յառաջացնելու համար: Այս պատուիրակութիւնը ծանօթ է Խաչակիրներու պատմիչին, սակայն ան կը կարծէ որ Լեւոն ինքն էր կայսեր եկողը, եւ ոչ թէ լոկ իր դեսպանը:

Գրիգոր Տղայ կը պատմէ նաեւ որ Լեւոնէն Հեթումի բերած նամակը կայսեր տրուելէն ետք, մինչ դեսպանները կայսեր բանակը կը դտնուէին, կայսրը պաղ դետաղուրին մէջ լողալէն հիւանդացաւ եւ քանի մը օրուան տկարութենէ մեռաւ: Ասիկա համոզիչ կերպով կը տարբերի առ հասարակ այն պատմուածքէն, ըստ որում՝ կայսրը դետամոյն եղած է: Ասիկա ինքնին ապացոյց մըն է Գրիգոր Տղայի այս նամակին վաւերականութեան, ուր ծանօթ դէպքերը տարբեր կը պատմուին՝ աւելի հաւանական կերպով: Կաթողիկոսը կ'աւելցնէ որ Լեւոն «ճամբայ ելած էր Թագաւորին այցելելու, երբ ան հանդիպեցաւ իր պատգամաւորներուն»: Հեթումի դեսպանները տեսնելով կայսեր մահը՝ ճամապարհ էին մեկնիլ բանակատեղիէն: Լեւոն անտարակոյս վերահասու եղաւ Խաչակիրներու բանակին մէջ ծայր տուած պառակտումին՝ Հեթումէն իմանալով, եւ խոհեմութիւն նկատեց իր ամրոցներէն մէկուն մէջ ապաստանիլ: Խաչակիրներու բանակին մեծ մասը վերադարձաւ ետ, կամ մեկնեցաւ այլուր, սակայն մաս մը մնաց կայսեր հրամանին տակ, որ ջանաց իր հօր նպատակը հետամտանդել: Իմանալով Հեթումի դեսպանութեան փախուստը, «անոնց ետեւէն մարդ ղրկեց եւ ետ բերաւ» կ'ըսէ Տղայ: Կայսրը Հեթումի ինքնութեան ծանօթ ըլլալու էր՝ որ մարդ ղրկեց, զանոնք ետ կանչելու: Կայսերորդին Լեւոնի դեսպաններուն կը սպառնայ իր հօր նման, ըսելով որ եթէ Լեւոն «ինծի չհնազանդի, ես իր երկիրները պիտի արշաւեմ»: Կաթողիկոսը ահարկու կը ներկայացնէ Խաչակիրներու կոտորակուած բանակը, եւ սարսռազդեցիկ կերպով կը ներկայացնէ բանակին խստապահութիւնը: Կը խորհիմ որ Գրիգոր Տղայի նպատակն էր ցոյց տալ Լեւոնի անզօրութիւնը՝ Խաչակիրներու ահարկու ոյժին եւ սպառնալիքին դէմ, եւ Սալահ Էդ-Տինի առջեւ արդարացնել Լեւոնի ընթացքը՝ Խաչակիրներու հետ որեւէ գործակցութիւն ակամայ եղած ներկայացնելով: Այս վերջին մասն ալ վերստին կը հաստատէ Գրիգոր Տղայի նամակին կեղծիք մը չըլլալը եւ անոր վաւերականութիւնը:

Պէհա էդ-Տին ՀԳ. գլուխին մէջ կը պատմէ որ «Երկրորդ պատգամաւոր մը եկաւ Կաթողիկոսէն եւ ընդունուեցաւ Սուլթանէն. այս տեսակցութեան մէջ, ուր ինքս ներկայ էի, ան մեզի տեղեկացուց, որ թէեւ Գերմանները բազմաթիւ, այլ սակայն շատ տկար վիճակի մէջ էին, որովհետեւ անոնք քիչ ձի կամ պաշար ունէին, եւ իրենց բանակատարքին գլխաւոր մասը էշերով կը փոխադրուէր: Ես դիրք գրաւեցի, ըսաւ ան (Կաթողիկոսին պատգամաւորը), կամուրջի մը վրայ, ուրկէ անոնք (Խաչակիր դերմանները) պիտի անցնէին, զանոնք լաւ մը տեսնելու համար, եւ տեսայ մեծ թիւով մարդոց անցքը, գրեթէ ամբողջը անզրահ եւ աննիզակ: Ես հարցուցի ասոր պատճառը, եւ անոնք պատասխանեցին. Մենք քանի մը օր վատառողջ դաշտը,

© National Library of Armenia

տի մը մէջ անցուցինք, մեր պաշարը մեր փայտին նման սպառած էր, եւ մենք ստիպուեցանք վառել մեր սարքուածքին մեծագոյն մասը: Մեծ կորուստներ ունեցանք, նաեւ մահուամբ: Մենք ստիպուեցանք մեր ձիերը սպաննելով ուտել, եւ այրել մեր նիզակներն ու պահեստները՝ փայտի նուազութեան պատճառով: Կոմսը, որ կը հրամայէր անոնց յառաջապահներուն, մեռաւ երբ անոնք Անտիոք հասան: Մենք իմացանք որ Իպն Լեւոն, իմանալով բանակին (գերման) յոգնած վիճակին մասին՝ ատկէ առաւելութիւն մը շահելու ակնկալութեամբ լեցուած էր, եւ դիտնալով որ Թագաւորը (կայսրորդին) հիւանդ էր, եւ իր հետ պահած էր փոքրաթիւ մարդիկ, ան (Լեւոն) որոշեց զայն (կայսերորդին) կողոպտել իր դանձերէն: Անտիոքի իշխանն ալ, մեզի ըսուեցաւ, իմանալով ասիկա՝ գնաց դիմաւորելու Գերմաններու Թագաւորը, եւ զայն քաղաք (Անտիոք) բերելու, նպատակ ունենալով նոյն այդ դանձերը իւրացնել, եթէ պատահէր որ Թագաւորը (կայսերորդին) իր քաղաքին մէջ մեռնէր»[31]:

Այս անգամ Գրիգոր Տղայ նամակով չէ որ կ'իմացնէ անցուդարձերուն մասին, այլ պատգամաւորով մը: Տրուած տեղեկութիւնները կրնան Կաթողիկոսին պատգամաւորէն կամաւոր կերպով տրուած ըլլալ, քանի որ ինքն է որ կամուրջին վրայ դիտած է Գերման բանակին մնացորդներուն անցնիլը: Հետաքրքրական է թէ ի՛նչ լեզուով խօսած է Կաթողիկոսին պատգամաւորը իրեն հանդիպած Խաչակիրներուն հետ, ստանալու համար տեղեկութիւնները՝ զոր տուեր է Սուլթանին եւ Պէհա էդ-Տինի:

Կ'երեւի թէ կայսերորդւոյն սպառնալիքին վրայ, Լեւոն թոյլատրած է Երրորդ Խաչակրութեան մնացորդներուն՝ անցնիլ իր իշխանութեան սահմաններուն մէջէն, երթալու համար Անտիոք: Խաչակիրներու պատմիչը կ'ըսէ որ կայսերորդին «իր բանակը երկու մասի բաժնելէ ետք՝ փոքր մասը Հայոց հայթայթած նաւերուն մէջ դրաւ, իսկ մեծ մասը հետը առնելով՝ գնաց Անտիոք, ուր հասաւ վեց շաբաթուան յոգնեցուցիչ գնացքէ մը ետք»[32]: Որոշ է որ Լեւոն պարենով եւ այլ միջոցներով չէ օգնած գերման բանակին, անոնց իր իշխանութեան մէջէն անցնելու ատեն, եւ ըստ երեւոյթի՝ Խաչակիրները զգուշացած են Լեւոնի հետ խնդիր ունենալէ ու անոր իշխանութեան բնակիչներուն նեղութիւն տալէ: Երբ դէշ կերպով յոգնած եւ վատնուած՝ գերման Խաչակիրները Անտիոքի մէջ վերստին համա-

31· SALADIN by Beha Ed-Din (1137-1193), London, 1897, pp. 185-192: «Վէմ»ի մէջ (1938, թ· 2, էջ 91), սխալմամբ անգլիերէնի թարգմանիչը Sir Walter Besant նշանակած էի· պէտք է ըլլայ Sir Charles Wilson:

32· The History of the Crusades, Monsieur Maimbourg, London, 1685, pg. 174:

խմբուեցան, ըստ Խաչակիրներու պատմիչին, 5 կամ 6 հարիւր ձիաւոր եւ 7·000 հետեւակներէ կը բաղկացեր անոնց բանակը:

Կայսերորդին, ըստ Պէհա էդ-Տինի, հիւանդացաւ Լեւոնի երկրին մէջ· թէեւ տեղը չի յիշուիր, սակայն հաւանաբար Տարսոն, ուր կայսերորդին իր հօր դիակը դրուեց եւ ներքին մասերը հոն թաղեց: Խաչակիրներու բանակը կոմսի մը առաջնորդութեամբ ղրկուեցաւ Անտիոք, մինչ կայսերորդին իր քով պահեց 25 ազնուականներ եւ 40 տաճարական ասպետներ: Հիւանդութիւնը, զոր միայն Պէհա էդ-Տին քինի: Ասոր է որ կ'ակնարկուի՝ երբ կ'ըսուի թէ Լեւոն որոշեց կայսերորդին «կողոպտել իր դանձերէն»: Լեւոնի այդ որոշումը դրդնականապէս որոշում մնաց, եւ կայսերորդին հեռացաւ իր «զանձերով»: Հաւանական է որ Գրիգոր Տղայ այդ եւ ատոր նման տեղեկութիւններ կը ղրկէր Սալահ էդ-Տինի, զայն համոզելու համար՝ որ Հայերը կողմնակից չեն Խաչակիրներուն, եւ պատեհ առիթներու կը սպասեն՝ օգտուելու համար անոնց դանձերէն:

Կաթողիկոսին երկրորդ պատգամաւորութիւնը կը կատարուի ատեն մը՝ երբ իբր թէ Գրիգոր Տղայ Սիս էր կամ Մամեստիա, ըստ Օրմանեանի[33]: Պէհա էդ-Տին անտարակոյս ցոյց կու տայ որ Կաթողիկոսը կը դտնուէր Հռոմկլայ: Հակառակ Սմբատի, որուն կը հետեւի Սամուէլ Անեցի, աւելի հաւանական է որ Գրիգոր Տղայ մեռած ըլլայ եւ Թաղուած Հռոմկլայ, եւ գուցէ Գրիգոր Տղայի յաջորդ՝ Գրիգոր Կաթողիկոս Քարավէժի հետ կը շփոթուի, որ եղերական պայմաններու մէջ մեռաւ եւ Դրազարկ Թաղուեցաւ:

Գրիգոր Տղայ, դաւանական դեռնի վրայ, անվստահութիւնը շահեցաւ հանդէր աւանդապահ արեւելեան հայ եկեղեցականներուն: Տղայ իր անկախ բնաւորութեամբ եւ ինքնագործ ըլլալուն՝ դժուար թէ Լեւոնի սիրելին ըլլար: Վստահօրէն այս երկուքը չգործակցեցան, որովհետեւ զիրար չէին կրնար գործածել: Տարակուսելի է որ Գրիգոր Տղայ երբեք Սիս գացած ըլլայ: Գրիգոր Տղայի անհամաձայն արեւելեան վարդապետները, այսպէս, Լեւոնի մօտ պատրաստ լսող ունէին: Այսուհանդերձ ո՛չ Լեւոն եւ ո՛չ ալ Գրիգոր Տղայ ծանր ընթացք մը ունեցան իրարու հանդէպ: Գրիգոր Տղայ նոյնիսկ իր նամակով եւ պատգամաւորով ցոյց կու տայ որ ճիգ կը թափէ Լեւոնը արդարացնելու մահմեդական իշխանութեանց առջեւ, հաւատացնելով որ Լեւոն անհամաձայն է Խաչակիրներուն, հին կամ նոր, եւ չի գործակցիր անոնց հետ, բացի երբ բռնադատեալ է անոնց ահեղոյժէն: Զենք գիտեր թէ Լեւոն ի՛նչ կը խորհէր Գրիգոր Տղայի մասին· սակայն վերտեր թէ Լեւոն ի՛նչ կը խորհէր Գրիգոր Տղայի մասին· սակայն վեր-

33· ՄՂԻ· ԱՐԳՈՍ· ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգ, սիւն 1489, 1491:

© National Library of Armenia

ջինս իր «Բան Ողբերգական վասն առման Երուսաղէմի» ընդարձակ ոտանաւորին մէջ, կ'ըսէ.

«Զհրաշազան գործս քաջին,
Այն, որ Տերամբ զհայրենին
Էառ զաթոռ ժառանգ բարին.
Լեւոն սիրողն Քրիստոնէին,
Խնամեալ աջովն Յիսուսին»։ (Տող 2019–2024)

Սակայն, եթէ Լեւոն պատկառանք եւ համարում ունեցաւ Գրիգոր Տղայի հանդէպ՝ անոր ընտիր կարողութեանց համար, դժբախտաբար նոյնը չեղաւ Գրիգոր Քարավէժ երիտասարդ եւ անփորձ Կաթողիկոսին վերաբերմամբ։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍ՝ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԻՆ ԱՌՋԵՒ

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԱՒԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ», 1974, թ. 3–4, էջ 326–337)

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԱՒԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ ԼՈՒԾԵԼՈՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

Մինչեւ ԺԸ. դար, համաբարբառ Աւետարաններու կնճռոտ հարցը լուծելու համար ամբողջական եւ խոր ուսումնասիրութիւններ լոյս չեն տեսած. այլ, ինչպէս տեսանք, Ս. Հայրեր կամ Ս. Գիրքի մեկնաբաններ ջանացած են առաւել կամ նուազ յաջող անդրադարձումներով՝ իրարու հետ հաշտեցնել Աւետարաններու մէջ գտնուող տարբերակները։

1784ին է որ լոյս տեսաւ G. E. Lessingի ուսումնասիրութիւնը, որուն մէջ կը յայտնէր նոր ենթադրութիւն մը, այսինքն՝ թէ երեք Աւետարանները միաժամանակ իրարու նման եւ տարբեր թարգմանութիւններն են միեւնոյն արամայերէն Աւետարանի մը։

Երկու տարի ետք, G. C. Storr նոր կարծիք մը նետեց հրապարակ, որուն համաձայն՝ Մարկոսի Աւետարանը ամէնէն հին Աւետարանն է, Մատթէոս եւ Ղուկաս գոնէ մասամբ օգտուած են անկէ։

1789ին, նոր կարծիք մը եւս մէջտեղ կ'ելլէր, J. J. Griesbachի կողմէ։ Անիկա ընդունելով հանդերձ երեք Աւետարաններու միջեւ գոյութիւն ունեցող կախումնաւորութիւն մը, Մատթէոսի Աւետարանը կը նկատէր գլխաւոր աղբիւրը, իսկ Մարկոսինը՝ միւս երկու Աւետարաններուն համառօտութիւնը։

G. Herderի (1796) համաձայն՝ գոյութիւն ունէր «բերանացի մէկ Աւետարան», որմէ առաջ եկած են երեք գրաւոր Աւետարանները։

Յաջորդարար, մինչեւ մեր օրերը, Ս. Գիրքի ուսումնասիրութիւնները կը խորանան եւ երեւան կ'ելլեն բազմաթիւ կարծիքներ։

© National Library of Armenia